

Віталій МАРЧАК,
суддя Апеляційного суду Чернівецької області
доктор юридичних наук, професор

ПСИХОЛОГІЯ СУДДІВСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ

Шановні учасники конференції!

У першу чергу хочу подякувати організаторам за запрошення і за можливість висловити свою думку з приводу психологічної діяльності судді

Психологічна діяльність судді в будь-якому юрисдикційному провадженні тісно пов'язана з його процесуальною діяльністю.

Судова діяльність складається з пізнавальних, комунікативних, виховних, організаційних компонентів та має свою структуру. Пізнавальна діяльність судді характеризується в судовому провадженні багатоплановістю, переважаністю оперативної пам'яті, передбаченням різноманітних варіантів можливого розвитку судового провадження, оперативним аналізом отриманої інформації і правовою концептуалізацією.

Здійснюючи правосуддя, суд зустрічається з різноманітними складними життєвими ситуаціями, які характеризуються непередбачуваною поведінкою сторін, заплутаністю вихідних даних про істинний перебіг подій, довільним чи спонтанним наміром сторін судового процесу ввести суд в оману і т. ін.

Провадження ускладнюється тим, що часто кожна зі сторін-учасниць упевнена у своїй правоті й наполягає на тому, що саме її дії відповідають букві й духу Закону, про зміст чи існування якого ця сторона, можливо, навіть не мала уявлення під час вчинення дій, які, зрештою, і призвели до судового процесу.

Уся необхідна інформація, яку необхідно дослідити в судовому засіданні, вже попередньо зібрана сторонами, впорядкована і сконцентрована (обвинувальний акт, позовна заява) таким чином, щоб суттєво полегшити діяльність суду, спочатку за сприйманням вже зібраної інформації, а потім і за її дослідженням. Наявність вже відновленої моделі події, яка розглядається, суттєво полегшує пізнання всіх фактів, їх усестороннє дослідження. Однак ця модель завжди повинна сприйматися судом лише як ймовірна істина, яка обов'язково підлягає перевірці і дослідженню її судом у кожному окремому елементі. Дослідження обставин судового провадження є самостійним

СЕСІЯ II. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СУДОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ

найважливішим елементом здійснення правосуддя, проводиться з повним дотриманням принципів гласності, усності, безпосередності судового розгляду.

Особливість пізнавальної діяльності суду полягає в тому, що процес опосередкованого пізнання фактів тут займає найважливіше місце. Цей процес ускладнюється тим, що від досліджуваної події до судового засідання пройшов певний відрізок часу, а також особливими процесуальними умовами судової діяльності та сприйняттям багатьох фактів через сприйняття сторін процесу (прокурора, позивача, потерпілого тощо). Тому якісна підготовка стороною обвинувачення обвинувального акта або позивачем цивільного позову сприяє повнішому закріпленню сприйнятого ними і, в свою чергу, істотно полегшує пізнання фактів судом, побудову уявних моделей досліджуваної події.

Стислість часу сприйняття інформації в суді призводить до необхідності особливої дисципліни розумової діяльності. Це досягається суворим контролем за сприйнятою інформацією. Цій же меті служить і процесуальний принцип безперервності судового розгляду. У разі відсутності належного контролю потік інформації може стати таким, що судді не будуть встигати її переробити, а це призведе до того, що якісь факти вони взагалі не сприймуть, не повністю сприймуть або сприймуть помилково. Особливо це буде стосуватися розгляду кримінальних проваджень судом присяжних. Відповідно до цього пізнавальна діяльність судді та членів суду присяжних повинна бути більш рівномірною в розподілі психічних і фізичних сил. При наявності значно меншого часу для сприйняття всієї необхідної інформації в суді все ж створюються умови, при яких є можливість регулювати порядок та швидкість її надходження. Суд самостійно визначає порядок сприйняття інформації (послідовність допиту свідків і обвинувачуваних), швидкість надходження інформації, нарешті, умови, сприйняття інформації (через певні періоди оголошується перерва в ході судового засідання). Тому суддя повинен планувати хід судового розгляду, порядок і черговість дослідження доказів за їх важливістю, робити між дослідженнями короткі перерви.

У ході судового засідання процес пізнання включає в себе і порівняльне дослідження моделі події і конкретного закону. Наприклад, у матеріалах кримінального провадження слідчий кваліфікує діяння обвинуваченого, тобто дає вказівку на певну норму кримінального закону, якій, на його думку, відповідає дана подія, діяльність, поведінка. Проте суд має можливість ретельно перевірити правильність кваліфікації органів досудового розслідування. У кримінальному процесі суд зобов'язаний знову відтворити і зіставити події злочину

з усіма іншими подібними нормами закону. Уявне порівняння обставин справи з різними нормами закону обов'язкове на кожному етапі діяльності суду при розгляді судового провадження, але цей процес остаточно повинен бути завершений у нарадчій кімнаті.

Слід зазначити, що складність пізнання в суді обумовлюється і тією обставиною, що в один і той же час суду в засіданні необхідно сприймати факти і докази, які вже подані сторонами, одержувати нові факти, оцінювати докази та їх джерела, співставляти їх за часом і місцем досліджуваної події, внутрішньо готувати себе до майбутньої основної конструктивної діяльності – прийняття рішення. Ця розумова діяльність постійно ще ускладнюється необхідністю прийняття окремих рішень по тій або іншій сукупності фактів, розгляду клопотань сторін про виклик додаткових свідків, витребування документів, проведення експертиз і т. д.

Суперечливі інтереси сторін можуть породжувати напружені ситуації і конфліктне протистояння. Завдання судді – надавати взаємодії сторін конструктивно-пізнавальний характер, надавати їм процесуально гарантовані можливості, забезпечувати змагальний характер судочинства. Регуляція стосунків між учасниками процесу під час судового провадження вимагає від судді не тільки професіоналізму, але і психологічної компетентності та загальної культури спілкування. На всі неприйнятні в суді ситуації суддя повинен своєчасно, тактовно, але чітко відреагувати. При цьому не припустимі грубість, зарозумілість, зауваження, які принижують гідність учасників процесу. Усі категоричні вимоги судді повинні бути процесуально обґрунтовані. Суддя зобов'язаний припиняти будь-які прояви грубості, нетактовності між сторонами в процесі, оберігати процес від непотрібних емоційних викидів та вводити його в раціональне русло. При цьому суддя зобов'язаний уникати повчальних зауважень, нотацій.

Судове провадження повинно, звичайно, відповідати всім процесуальним і судово-ритуальним вимогам. Однак слід пам'ятати, що надто сувора обстановка у суді може викликати надмірну психічну напруженість в окремих учасників, загальмованість їхньої психологічної діяльності, понизити інтелектуальні, вольові та інші можливості. Головуючий суддя спочатку повинен звернутися до учасників процесу зі словами, що зумовили б певний заспокійливий ефект, тобто це звернення повинне відрізнятися повагою, підкресленою нейтральністю. Необхідно постійно знімати гнітючий, пригноблюючий вплив залу на поведінку окремого індивіда, тобто не допускати реплік і викриків із залу суду.

Питання, які задаються, не повинні бути безтактними і набрид-

СЕСІЯ II. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СУДОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ

ливими. З метою ситуативної адаптації осіб, які дають показання, питання повинні бути максимально простими, дохідливими, але такими, що не допускають неоднозначної відповіді. Ці питання мають ініціювати мовну активність учасників процесу. Тут неприпустимі неухважність, довготривалі переговори між суддями, зневажливі репліки, прояв нетерплячості. Питання судді не повинні нести в собі іронію, насмішки. Викликавши легковажну реакцію присутніх, вони можуть збити з пантелику особу, яка дає показання, понизити загальний діловий настрій судового засідання. Слід мати на увазі, що будь-яка масова реакція може мати характер психологічного зараження. Всі питання до допитуваних осіб повинні чітко контролюватися судом. Відведенню підлягають не тільки навідні питання, але і провокуючі, такі, що заплутують, демагогічні. Щоб забезпечити змагальність сторін та не бути звинуваченим в упередженості, суддя може ставити запитання тільки уточнюючі та для доповнення відповідей.

Суд також може використати спеціальні психологічні знання, залучивши консультанта, спеціаліста або експерта. Своїми висновками вони допомагають суду з'ясувати обставини провадження, не вдаючись до їхньої юридичної оцінки. Висновок спеціаліста чи експерта-психолога, як відомо, не має для суду наперед встановленої сили, але в даному випадку важливо дещо інше, а саме те, що, безперечно, стосується компетенції судді. Саме суд оцінює за юридичними критеріями висновок експерта та дає юридичну оцінку діям обвинуваченого. Отже, суддя повинен бути досить компетентним у сфері психологічних знань, володіти спеціальною термінологією, щоб зрозуміти зміст висновку і надати правильну юридичну оцінку.

Професія судді пов'язана з необхідністю приймати важливі й відповідальні рішення, визначати долі інших людей, їхню винність чи невинуватість у вчиненні правопорушень. Найбільшу увагу при здійсненні правосуддя слід приділяти такій психологічній категорії, як проблема внутрішнього переконання судді. При здійсненні правосуддя, після оцінки всіх доказів в кримінальному провадженні це є чи не найголовнішим чинником, який впливає на прийняття суддею рішення. Суд оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному й об'єктивному розгляді всіх обставин провадження в їх сукупності, керуючись законом. На всі питання, винесені на розгляд суду, повинна бути отримана категорична позитивна чи негативна відповідь. У деяких випадках допускаються судові помилки через поверхове дослідження доказів, унаслідок чого можуть бути як невинувато жорсткі, так і надто м'які вироки. Процес формування внутрішнього переконання судді

пов'язаний із безперервними усуненнями сумнівів, які виникають при розгляді справи. На внутрішнє переконання судді впливає вся доказова інформація, яка досліджується згідно із загальними правилами судового процесу – безпосередньо, усно й безперервно, під головуванням головуючого судді та з дотриманням змагальності й рівності прав учасників процесу.

Внутрішнє переконання судді становить собою усвідомлену потребу судді використання ним власних думок, поглядів і знань. Воно пов'язане із правосвідомістю судді. Правосвідомість судді – це суб'єктивна реакція судді на правові норми, тобто сукупність поглядів, ідей, які виражають його ставлення до традицій, звичаїв, моральних принципів, норм поведінки, професійних обов'язків, норм права, законності, правосуддя, уявлення про те, що є правомірним і неправомірним. Складний процес постановлення законного, обґрунтованого, справедливого та ефективного рішення суду, яке носить виховний характер, вимагає глибокої аналітичної діяльності суддів.

Психологічна професіограма судді складається із соціальної, реконструктивної, комунікативної, організаційної та посвідчувальної сторін.

Соціальна сторона діяльності полягає в тому, що суддя не тільки розглядає та приймає рішення в судовій справі, але і в тому, що як і будь-які судові процеси, судова практика впливає на правосвідомість громадян, суспільства, попереджує прояви порушення законності. В позасудовій діяльності та спілкуванні з іншими громадянами суддя є уособленням Закону і зобов'язаний своєю поведінкою подавати іншим приклад законслухняності, зміцнювати віру в справедливість закону та невідворотність покарання за його порушення. Тобто суддя таким чином активно бере участь у пропаганді законів серед населення, проводить іншу профілактичну роботу, одночасно виховує значну кількість людей.

Досвідченого суддю вирізняють висока відповідальність за свою діяльність і за прийняті рішення, принциповість, витримка та безсторонність. Він повинен постійно підвищувати рівень своїх знань та вдосконалювати свою майстерність (ч. 6 ст. 54 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів»).

Реконструктивна сторона – це поточний та остаточний аналіз всієї зібраної в провадженні інформації, кінцевим результатом якого є винесення справедливого у відповідності із чинним законодавством судового рішення. У реконструктивній діяльності реалізуються загальний і спеціальний інтелект, пам'ять, уява, аналітичне та синтетичне мислення, інтуїція судді. Інтуїція та мислення беруть

СЕСІЯ II. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СУДОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ

участь тільки в оцінці інформації при дослідженні доказів.

Комунікативна сторона полягає у спілкуванні з людьми в ході судового процесу. Це спілкування відбувається в межах процесуального регулювання, а суддя є головним організатором спілкування. При цьому реалізуються такі особистісні якості судді, як чуттєвість, емоційна стійкість, вміння слухати та розмовляти. Для того, щоб у залі судового засідання викликати людину на відвертість, зняти розгубленість, незручність, роздратованість, необхідні великий такт, культура і глибокі знання психології особистості. Невміння деяких суддів знімати нервову напругу в залі судового засідання знижує якість судового процесу та може призвести до серйозних помилок.

Організаційна сторона діяльності передбачена процесуальним законодавством. Головуючий у судовому засіданні керує ходом судового засідання, забезпечує додержання послідовності та порядку вчинення процесуальних дій, здійснення учасниками судового провадження їхніх процесуальних прав і виконання ними обов'язків, спрямовує судовий розгляд на забезпечення з'ясування всіх обставин судового провадження, усуваючи з судового розгляду все, що не має значення для нього.

Головуючий у судовому засіданні вживає необхідних заходів для забезпечення в судовому засіданні належного порядку. Це вимагає високої організованості судді та вміння керувати всіма особами, які перебувають у залі судового засідання. Але керівництво судді має публічний характер та обмежене процесуальними вимогами, оскільки учасники процесу не є його підлеглими в прямому розумінні цього. Головуючий намагається встановити психологічну сумісність учасників процесу, що має велике значення для якісного здійснення правосуддя.

Посвідчувальна сторона діяльності судді завершує дану професіограму і являє собою приведення усієї здобутої в ході процесу інформації у спеціальні, передбачені законом форми судового рішення. У цій діяльності реалізується загальна та спеціальна культура писемної мови судді, його професійні навички у складанні письмових документів.

Що стосується синдрому професійного вигорання судді, то причинами появи його можуть бути індивідуальні психологічні особливості, вік судді (молоді судді більше схильні до ризику «вигорання»), система життєвих цінностей, переконання, способи і механізми індивідуального психологічного захисту, особисте ставлення до суддівської професії, взаємини з колегами по роботі, учасниками судового процесу, членами своєї сім'ї. Сюди можна віднести і високий рівень очікування результатів своєї професійної діяльності, висо-

СЕСІЯ ІІІ. ПСИХОЛОГІЧНА СКЛАДОВА ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ СУДДІВ

кий рівень відданості моральним принципам, схильність до самопожертвування та ін. Найбільш схильні до «вигорання» і першими «виходять з ладу», як правило, найкращі судді – ті, хто найвідповідальніше ставиться до своєї роботи, переживає за свою справу, вкладає в неї душу. Також причинами вигорання є велике навантаження судовими провадженнями, недостатня соціальна і психологічна підтримка та ін. Тривале і надмірне функціональне навантаження за наявності розумового та емоційного напруження є основною передумовою формування синдрому вигорання.

Профілактика професійного вигорання судді, на наш погляд, повинна бути комплексною і проводитися у різних напрямках. Визначальне місце в цій профілактиці займає голова суду. Стиль керівництва колективом має бути гнучким і адекватним. Він повинен відстежувати особисті стосунки між суддями, працівниками суду і створювати сприятливий психологічний клімат в колективі. Доброзичливі ділові стосунки між колегами повинні переважати перед суворим дотриманням субординації.

У колективі повинна обговорюватись із суддями: важливість відповідальності та винятковість суддівської професії, самовдосконалення та перспективи професійного зростання суддів з чітким зазначенням критеріїв просування, участь в суддівському самоврядуванні, щоб знання, уміння і навички судді знайшли нове застосування. Акцент повинен робитись не на тому, що суддя вже знає, уміє та освоїв, а на тому, що є для нього напрямом зростання, щоб професія почала сприйматися як інструмент розвитку. Особливе значення мають надання можливості судді вносити свої пропозиції до робочого процесу і створення умов для їх впровадження. Це буде запобігати одному з головних проявів професійного вигорання – відчуттю досягнення вершини кар'єри та непотрібності подальшого самовдосконалення, кар'єрного зростання.

Важливими є регулярні обговорення проблем правосуддя з колегами, організація робочих місць так, щоб полегшити здійснення правосуддя, спільний колективний відпочинок та ін. Більш досвідчені судді повинні надавати допомогу новопризначеним суддям і молодим фахівцям в адаптації до своєї діяльності.

Перспективним є впровадження посади штатного психолога хоча б в апеляційних судах, а також створення в судах кімнат психологічної розрядки.

Дякую за увагу!